

Entrevista

Josep M. Comelles: una vida transitant per una antropologia en transformació

MONTserrat CLUA I FAINÉ¹

 <https://orcid.org/0000-0002-2784-281X>

Universitat Autònoma de Barcelona, Espanya.

SHARON LEONES, Universitat Autònoma de Barcelona, Espanya.

LAIA MAS, Universitat Autònoma de Barcelona, Espanya.

MARTA RALLO, Universitat Autònoma de Barcelona, Espanya.

ANNA VERDAGUER, Universitat Autònoma de Barcelona, Espanya.

NATÀLIA MARTÍ, Universitat Autònoma de Barcelona, Espanya.

revistes.uab.cat/periferia

Desembre 2019

Per citar aquest article:

Clua, I., Leones, S., Mas, L., Rallo, M., Verdaguer, A. i Martí, N. (2019). Josep M. Comelles: una vida transitant per una antropologia en transformació. *Perifèria, revista de recerca i formació en antropologia*, 24(2), pp. 211-251
<https://doi.org/10.5565/rev/periferia.717>

¹ Directora del Projecte Entrevistes: Montserrat Clua i Fainé - montserrat.clua@uab.cat

Resum

El febrer de 2019 el Projecte Entrevistes va poder conversar llargament amb Josep Maria Comelles, un dels antropòlegs pioners en l'antropologia mèdica a Espanya i referent internacional pels seus estudis sobre les institucions psiquiàtriques. En l'entrevista Comelles ens descriu la seva infància i adolescència, per entendre el camí que el va portar de la medicina a l'antropologia. Però també ofereix la seva mirada antropològica a temes com l'homeopatia, el tractament de la salut mental o la situació de l'antropologia espanyola en el context global. Tot un recorregut per la vida i pensament d'un autor que expressa allò que pensa sempre amb llibertat.

Palabras clave: Projecte Entrevistes; Josep M. Comelles; Antropologia mèdica; psiquiatria; Salut mental

Abstract: *Josep M. Comelles: A Life Transiting in a Changing Anthropology*

In February 2019, the *Projecte Entrevistes* had a large conversation with Josep Maria Comelles, pioneering anthropologist in Medical Anthropology in Spain and an international reference for his studies on psychiatric institutions. In the interview, Comelles describes their childhood and adolescence, which is fundamental to understand the path that will bring him from medicine to anthropology. He also offers his anthropological view on issues such as homeopathy, treatment of mental health or the situation of Spanish Anthropology in the global context. A whole journey through the life and thought of an author that always express freely his opinions.

Keywords: Project Entrevistes; Josep M. Comelles; Medical Anthropology; Psychiatry; Mental Health

Laia: En primer lloc volem agrair-te que hagis acceptat poder fer-te l'entrevista. Per començar, voldríem destacar que hem vist que t'has llicenciat en diferents estudis de branques molt diferents com ara: la Medicina i la Cirurgia, la Psicologia, la Psiquiatria i l'Antropologia Social i Cultural, en concret, en l'Antropologia Mèdica. Voldríem saber com va sorgir aquest interès per l'estudi de disciplines tan variades i què et va cridar l'atenció de l'antropologia, tenint en compte els teus antecedents acadèmics

Comelles: Uau, quina pregunta! Els que vam néixer a l'any 1949 entràvem al batxillerat amb vuit o nou anys. Jo sóc del vint-i-u d'octubre, és a dir, sempre he anat amb un any d'antelació de tot. Suposo que a alguna de vosaltres també li passa, allò que si ets del 30 de desembre ets la més petita de classe. Doncs a mi em va passar una mica el mateix. En aquell moment el batxillerat durava set anys i havies de fer un examen d'ingrés, un examen a quart curs i un examen a sisè. Vinc d'una

família de classe mitja-baixa als anys cinquanta. El meu pare era un visitador mèdic però era d'una família republicana que havien estat i tornat de l'exili i van voler donar-me una educació laica. Van discutir si anava a l'Escola Italiana o al *Lycée Français*. El meu pare havia anat a l'*École Française* de Barcelona durant la República i al final em van col·locar al Liceu Francès el curs 1953-54.

J.M. comelles, 1952
(arxiu personal seu)

Vaig entrar amb uns quatre anys i en vaig sortir l'any 1966 amb setze. Jo era un bon alumne a Primària i no tan bo al Batxillerat perquè feia el de ciències i he sigut sempre un desastre en matemàtiques. Però des de molt petit (quan tenia vuit o nou anys) em vaig convertir en un lector bastant empedreït, per una circumstància que es diu escarlatina: una malaltia estreptocòccia que vaig pescar perquè tenia angines recurrents i que em va condemnar a estar un mes sencer al llit sense fer res.² Al cap de tres dies ja no tenia febre i la manera d'entretenir el nen era portar-me llibres. Em vaig convertir en una mena de lector furibund durant molts anys. El tipus de lectures eren les aventures de *Guillermo*, sobre un nen que té una banda, *Los Proscritos*, que fan tot tipus de "trapisondes" emocionants ambientades als anys 30 en una família burgesa anglesa.³ Clar, això vist des de la Barcelona del moment i estant al llit, veient les barrabassades que feien, era una cosa...! I amb allò em vaig aficionar a llegir. Li van seguir vides de científics, inventors com Edison, els que van inventar les màquines tèxtils... Fins i tot *Los Cazadores de Microbios*⁴ que és la història dels descobriments bacterians. Penseu que en aquella època jo era un energumen. Avui en dia cap de vosaltres seria capaç de llegir això perquè us donaria un atac però la gent de la meva quinta ho fèiem. És a dir, el Batxillerat d'abans era molt més adult que ara. Et sotmetien en un tipus de bombardeig molt peculiar.

² Sobre la infància malaltissa de l'autor podeu veure Comelles, J. M. (2004). *Fiebres, Médicos y Visitadores. Notas etnográficas sobre la práctica médica durante el franquismo*. A J. Martínez-Pérez, I. Porras-Gallo, P. Samblas-Tilve, & M. del Cura-González (Eds.), *La Medicina ante el nuevo Milenio: una perspectiva histórica* (pp. 989-1018). Cuenca: Universidad Castilla-La Mancha.

³ Col·lecció de relats de Richmal Crompton (1890-1969), una sufragista britànica, que els va començar a la publicar el 1919 i que als cinquanta va traduir Editorial Molino.

⁴ Kruijff, P. de. (1954). *Los cazadores de microbios*. Madrid: Aguilar.

A casa meva hi havia una biblioteca amb un miler d'exemplars, que en aquella època no estava malament. Però hi havia una censura interna del què podia agafar i llegir: les aventures de Don Camilo i Peppone de Guareschi⁵, que eren dos personatges característics de la post-guerra italiana, Guillermo, Julio Verne i el que podríem anomenar com la literatura de clàssics d'aventures, tipus "Las minas del rei Salomón" o de l'oest de Zane Grey. Us explico tot això perquè és important si voleu saber la meva trajectòria professional.⁶ En aquella època només hi havia ràdio i a casa meva el dia que va arribar la televisió va ser el dia que va morir Joan XXIII i llavors la censura espanyola va declarar Dol Nacional i vam estar tres dies que només feien misses en una televisió en blanc i negre...! Per tant, la televisió a casa tenia un horari molt peculiar. A les famílies com la meva, que tenien unes ínfulas intel·lectualoides perquè eren una mica llegides, censuraven la televisió d'una forma descarada i per tant, a les nou de la nit, el nen al llit. Normalment, la meva generació llegíem al llit fins a les tantes perquè era el moment on tu et podies perdre. En resum, que al Liceu Francès jo era un "repelente niño Vicente" amb ulleres... Si voleu us puc ensenyar una foto, sempre he tingut més bona pinta de vell que de jove.

L.: Així va començar els seus estudis al Liceu Francès

C.: Hi vaig fer un Batxillerat de ciències. El Liceu Francès ha sigut una institució particularment important al món intel·lectual català perquè va estar dirigit per Pere Ribera, qui va ser el fundador després d'*Aula*. Va ser una escola on es van pre-fabricar bastantes de les elits de tot tipus del país. Pere Ribera va morir fa una dècada amb noranta anys i era una persona extremadament autoritària i molt incisiu, la seva obsessió era fer-nos adults molt aviat.⁷ Era el director de la *Sección Bachillerato* al Liceu⁸ i jo vaig fer aquest Batxillerat, però amb una càrrega extrema de francès. Era i sóc trilingüe en francès; en anglès no ho he aconseguit mai. Al Liceu Francès Ribera donava història de l'art de sisè i una d'història contemporània a setè que eren

⁵ Són els relats escrits per Giovanni Guareschi (1908-1968), des de 1948, sobre el món rural de la Emilia Romagna protagonitzats pel capellà Don Camilio i l'alcalde comunista Peppone. A casa hi havia les traduccions fetes a l'Argentina.

⁶ Es pot trobar una més detallada descripció del què llegia a Comelles, J. M. (2018). Claudi Esteva i la fundació de l'Antropologia professional a Catalunya (1956-1984). *Arxiu d'Etnografia de Catalunya*, 19, 219-265. Pag: 220-222.

⁷ Una evocació del Liceu Francès el trobareu a Gymnasium.

⁸ Al *Lycée* coexistien el *Baccalaureat* i la formació professional francesa i la *Sección Bachillerato*. Signat el tractat cultural amb França, el primer podia convalidar-se i el *Lycée* va tancar la *Sección*. Pere Ribera va fundar *Aula*. *Escola Europea*.

espectaculars. Tinc una memòria molt clara d'ell, era un extraordinari docent. A més era un *fan* de l'escola historiogràfica dels *Annales*. Però a mi mai ningú em va parlar d'antropologia. Jo estava fent un Batxillerat de ciències, em passava les setmanes llegint novel·les per les nits (Proust, Émile Zola, Balzac, Pérez Galdós...) i tenia una altra afició que era el cinema. Amb el cinema vaig aconseguir fer un pacte d'adolescent amb els meus pares que consistia en que no em podien preguntar què havia anat a veure perquè era la garantia de poder triar i poder anar a veure el que em donés la gana. Ara pots pensar: "Bueno, però què feies tu al cinema censurat dels anys seixanta?" Vaig tenir la sort que a la Barcelona de llavors es publicava una meravellosa revista que es deia *Destino* que tenia una secció d'Arts i Lletres extraordinària. Era una revista que es difonia bastant i recomanava pelis, novel·les..., era la revista cultural del país. Jo era un lector empedreït de *Destino*, es comprava cada setmana a casa meva.

Jo compensava la meva deficiència en matemàtiques i en física i química (que les odiava radicalment) amb que en el fons jo era un *tio* de lletres. Ser un *tio* de lletres en un Batxillerat de ciències no és una existència fàcil. Ara em reuneixo amb els meus companys de Batxillerat cada mes

i és clar, sóc el més *raro* de tots. Bé, l'altre *raro* seria el Jorge Wagensberg, fundador del Cosmocaixa, que

Liceu Francès, 1966 (arxiu personal)

va ser company meu de Batxillerat. El que passa que ell va fer física teòrica i va acabar com a fundador de museus i jo em vaig dedicar al que m'he dedicat.

Bé, per a la nostra generació hi havia una sèrie de possibilitats de tancar-te en mons absolutament imaginats i aquests mons eren el que ens feia aguantar un període miserable que no us podeu imaginar, un món absolutament sinistre des de tots els punts de vista. I per a mi aquest món d'imaginació, aquest món de màgia (jo sóc molt *fan* d'una cançó del Sisa, aquella que diu "Qualsevol nit pot sortir el sol"), era la lectura a les nits, perquè per a mi, a les nits sortia el sol.

L.: I com va acabar fent Medicina?

C.: Segurament en aquell moment us hagués dit una altra cosa perquè clar, quan penses això cinquanta-i-cinc anys després... Bé, de tot el que hi havia de ciències em va semblar que no estava malament. Jo havia tingut bastanta relació amb el món sanitari per la professió del meu pare, per aquestes lectures que havia i vaig pensar que la carrera de Medicina estaria bé. És molt fotut perquè surts d'una escola elitista com el Liceu Francès i arribes a Medicina que l'any 1966 era una cosa bastant sinistra i "me la pegué". Ara em diuen que la universitat està molt malament i dic: "Mira maco, esto a mi no me lo cuentas!" Vaig passar tres primers anys horrorosos perquè el professorat era nefast, les condicions d'aprovat eren absolutament... o sigui, tu podies pagar a un professor per a que et donés classes particulars i així aprovaves, i s'establien estratègies d'aquest estil. Era una universitat extremadament corrupta. En el meu curs de medicina érem 2000 estudiants, un 20% de noies i un 80% de nois. Havies d'anar vestit amb camisa i corbata, les noies amb faldilles, sabates de taló i vestit... L'any anterior al meu a les noies els hi reservaven les dues primeres bancades dels aularis i quan entrava el professor t'havies de posar dret. Entrava el bidell i deia: "¡El Profesor!" I llavors: broom! Dos mil tios drets, les noies també, i llavors entrava "su excelencia". Hi havia un banc, en un dels cantons, on hi havia el "Escudo del Estudiante caído", amb l'escut del "pollastre" de la Falange i havien serrat el seient per la meitat perquè no s'hi assegues ningú, perquè si no la gent s'hi seia de *cachondeo*. En fi, que els tres primers anys de Medicina, no sé si ho sabeu però són un conyàs complet perquè son unes assignatures molt avorrides i clar..., tu arribes a Medicina amb la idea de veure malalts però no en veies ni un i et fotien rotllos teòrics tot el sant dia, perquè hi havia poques pràctiques.

Molts dies jo acabava les classes pel matí a les dotze i una de les coses que més m'agradaven era anar-me'n al cine a les sessions matinals d'art i assaig al cinema Públic o al Savoy,⁹ que tenien sessió matinal els dies de cada dia. Era meravellós. Sempre m'ha agradat molt anar al cine pel matí i sortir amb la llum del dia. I què veia? Tot! Vaig veure molta *Nouvelle vague*, molt *Free Cinema* en anglès. És a dir,

⁹ La nova *Ley de Prensa* (1966) va permetre la creació dels cinemes d'Art i Assaig que permetien veure cine en versió original que no s'estrenaria mai als circuits comercials habituals.

cine que tenia unes característiques fortament documentals i després molt cine fantàstic. Una de les coses més emocionants de la meua vida va ser un dia al matí que vaig anar al Savoy i vaig veure *Kwaidan*, basada en quatre contes de Lafcadio Hearn,¹⁰ un escriptor americà que va acabar enamorat del Japó. És una pel·lícula preciosa, tota rodada en estudi. Estava sol al cine i vaig sortir absolutament...! Era la passió per aquest món exòtic. A la vegada en aquella època jo també anava a les filmoteques i als cine-clubs i vaig veure bona part del documentalisme clàssic, com *Nanook* o la pel·lícula sobre Mèxic d'Eisenstein.¹¹ És a dir, que a part d'anar a les classes de bioquímica o d'histologia, seguia entrant en aquest món d'un cert imaginari on em quedava totalment enganxat. Vaig pensar en un moment donat o algú m'ho va preguntar: "Per què no has fet lletres?" Hòstia tu! Jo odiava el Llatí perquè els professors que vaig tenir van ser sempre horrorosos i per tant, s'hi havia de fer obligatòriament Llatí i Grec, vaig pensar: "*iNi loco!*". Però vaig acabar el tercer curs de medicina, per primera vegada en tres anys vaig quedar sense cap assignatura "penjada". Anava a començar quart curs net com una patena, que en aquells moments no us podeu imaginar el que era: jo em tancava totes les tardes, cada dia, de tres de la tarda a vuit del vespre "per empollar" perquè t'ho haves d'aprendre tot de memòria.

Els anys de Medicina
1966-72

Doncs aleshores, la primavera del 1969 m'assabento de que havien aprovat un pla nou a la Facultat de Lletres de la Universitat de Barcelona, el "Pla Maluquer". No hi ha cap estudi històric sobre el "Pla Maluquer" però allò va ser...! Si el Maig del 68 va representar una transformació de la universitat francesa, el "Pla Maluquer" va ser una revolució cultural a la Universitat de Barcelona. Era un pla on només hi havia cinc assignatures obligatòries i tota la resta eren optatives. Eren carreres de cinc anys i totes les especialitats de Lletres, incloses psicologia i pedagogia, estaven dintre del pla. Entraves per la porta i pràcticament podies construir un itinerari on et podies treure una titulació d'un determinat

¹⁰ Hearn, Lafcadio (1962) *Kwaidan*. Madrid; Espasa Calpe. Colección austral i Kobayashi, Masaki (1964) *Kwaidan*.

¹¹ Eisenstein, Serguei M. (1932) *Que Viva México*

tipus. Era extraordinari.

I arribo al setembre del 1969, data absolutament important per la història de l'antropologia espanyola.¹² Vaig anar a fer la matrícula i em diuen que haig de fer una tutoria, que no sabia què era. Bé, em vesteixo de vestit i corbata, impecable, amb el cabell ben tallat i m'envien amb un senyor no molt alt, més baix que jo, d'uns 50 anys, calvet, amb un vestit gris que me'n recordo perfectament d'ell i em diu: "Per què no fa antropologia?". Jo no em vaig atrevir a dir-li que no en tenia ni punyetera idea de què era l'antropologia. Això us ho dic d'absoluta veritat, eh?! Però vaig pensar que això de l'antropologia sonava bé i m'anava bé l'horari - perquè jo tenia classe d'oftalmologia a les nou i la classe d'antropologia era a les vuit-, i la vaig agafar. A més a més em vaig matricular d'Antropologia Filosòfica amb una autoritat que era Don Pedro Cerezo Martín que era un dels introductors de Merleau-Ponty a l'Espanya d'aquella època (que la feia dimarts, dijous i dissabtes de nou a 10 de de la nit!). Jo això de l'antropologia doncs ni punyetera idea i en aquella època no ho podies mirar ni en la Viquipèdia ni a cap lloc perquè no hi havia Viquipèdia. Vaig pensar: "a veure de què va això". Doncs resulta que aquell senyor era el Claudi Esteva i vaig arribar el primer dia a classe a l'Aula Magna de la UB, a la planta baixa, i a les vuit del matí l'aula estava a petar de gent, no s'hi cabia! En aquella classe hi havia gent com en Joan Prat, en Joan Frigolé, en Jesús Contreras, l'Ignasi Terrades, en Joan Bestard, la Dolors Comas, en Joan Pujades, la Josefina Roma i segur que em deixo a algú. Però llavors encara no ens coneixíem i en aquell moment no ens vam conèixer perquè per algun d'ells com en Jesús Contreras era l'últim any de carrera i per a mi era el primer. A més jo a les nou en punt havia de sortir disparat corrents carrer Aribau amunt fins a la Facultat de Medicina perquè tenia classe d'oftalmologia (vaig haver de parlar amb el Catedràtic el Dr. Casanovas, una bellíssima persona, perquè em deixés arribar una mica més tard). Va ser molt curiós perquè jo trigava exactament dotze minuts per anar d'una facultat a l'altra. Tenia dinou anys en aquella època, fas via...

¹² Sobre aquest moment fundacional vg. Comelles (2018, *op.cit*) i *Arxiu d'Etnografia de Catalunya* (2018, num 19).

Així doncs, tres dies per setmana agafava el tramvia 46 per anar a Lletres i la classe de l'Esteva era..., era una sortida de sol! Us ho juro. Podeu pensar que ho literaturitzo i ho he fet, ho he escrit com una cosa tan gran perquè va ser així. Perquè quan he parlat amb tots els que estàvem allà, tots diem el mateix. Li posarem més literatura o menys, però vam quedar encandilats. Clar, quina interpretació pots fer de "l'encandilament"? Què explicava l'Esteva? Primer, explicava coses de les que no en teníem ni punyetera idea suposo que quasi cap de nosaltres. Jo havia vist accidentalment l'any 67 o 68 una exposició a l'Institut Francès que es va organitzar sobre l'estructuralisme i que va ser la seva introducció a la cultura catalana.¹³ En aquesta exposició hi havia un exemplar de *Tristes Tropiques*. Que direu: com se'n pot recordar aquest del títol? A mi sempre m'han encantat aquest tipus de títols i al veure en una prestatgeria un llibre que es diu *Tristes Tropiques* et crida l'atenció. No el vaig llegir fins anys més tard però et queda fixada aquesta imatge. I quan arribes allà i l'Esteva comença a parlar de Lévi-Strauss, de Margaret Mead, de Boas... Eren gent que no en teníem ni idea de que existien! A la cultura catalana franquista i a la cultura general espanyola del període franquista no hi havia antropologia.

L'Esteva agafava els casos etnogràfics del llibre Abram Kardiner "Individuo y sociedad" i "Las fronteras psicológicas de la sociedad" que eren uns informes etnogràfics que havia fet un antropòleg dels anys trenta que era Ralph Linton. Però la manera com ho explicava l'Esteva, les històries del xamanisme, de la vida del caçadors-recol·lectors era com... *Las minas del rey Salomón!* Per a la nostra generació allò era increïble, perquè ell explicava un imaginari que era l'imaginari del que s'havien fabricat bona part dels nostres somnis d'infància i adolescència, de tota una generació. Clar, teníem edats diferents i jo no sóc el més jove d'aquell grup però tampoc he sigut el més gran. Els més grans eren en Joan Frigolé i la Josefina Roma però jo crec que l' enamorament va ser brutal.

L.: I llavors com lligava el que estava estudiant a Medicina amb l'antropologia que feia amb en Claudi Esteva?

¹³ El promotor va ser Ramón Sarró (1900-1991), Catedràtic de Psiquiatria. V.g. Sarró Maluquer, R. (2006). Las formas elementares de la vida esquizofrénica: las dos antropologías en el pensamiento de Ramón Sarro Burbano. *Frenia*, 6(1), 109-126.

C.: Jo havia anat a Lletres pensant que acabaria a psicologia perquè sí que tenia la idea de fer psiquiatria. A la Facultat de Medicina els últims tres anys de carrera per a mi van ser extraordinaris perquè vaig tenir alguns dels millors clínics del país que havien arribat molt joves en aquell moment a la Facultat. Sobretot Cyril Rozman i González Merlo, que eren els que van introduir una nova medicina molt clínica i molt moderna a la Facultat. Jo vaig entrar a Medicina amb una idea vaga de ser metge generalista però en els tres últims anys de carrera vaig tenir clar que el futur d'un metge era l'especialista hospitalari. A segon de carrera, quan encara no feia antropologia, vaig fer una assignatura de Psicologia mèdica amb un professor absolutament interessant, Ramón García (n.1941), que després seria un dels líders del moviment de conflictes psiquiàtrics dels anys 70. Té publicades bastantes obres i encara és viu. I a les classes de Psicologia mèdica explicava antropologia també, teníem bastantes lectures d'això. És a dir, que començaves a sentir un tipo de rotllo que no era la clínica, encara que jo no en tenia ni idea de que allò era antropologia (per això vaig arribar al 1969 a cegues). El treball de curs que em van demanar de fer va ser un treball que es deia *Mitos, fetiches y símbolos*. No us el deixaré veure! No perquè em faci vergonya, no me'n fa; el tinc guardat i òbviament és un document que està a l'Arxiu d'Etnografia, perquè l'he llegat allí i si algú té curiositat el podrà mirar. Però si miro la bibliografia veig que ja llegia coses d'aquestes, sobretot perquè venien a través de la proliferació dels llibres de psicoanàlisis de finals dels 60.

El cas és que aleshores, entre 4t de medicina i que acabo la carrera de Medicina i que faig 1r, 2n i 3r de Lletres, clar per a mi era una cosa maratoniana. Però no us espanteu, els 2 primers anys de Lletres vaig tenir 8 matrícules de 10, i 3 de Medicina. I això us ho dic no perquè sigui de notes, sinó per mostrar-vos simplement que em va interessar el que m'explicaven. Per primera vegada des del Liceu Francès m'estaven explicant coses amb sentit. Vaig acabar medicina al 1972 i llavors només havia fet dues assignatures d'antropologia: l'assignatura de primer de l'Esteva al 1969 i una altra assignatura que feia l'Esteva a 3r (a 2n hi havia història d'Espanya però no antropologia), que era una optativa que es deia *Etnología de los pueblos primitivos*. Era una assignatura que ara deu semblar una cosa molt obsoleta però al 1970 això era el *tatetí* del tema. I pel treball de curs d'aquella assignatura vaig pensar que podia fer una cosa sobre medicina popular. A casa meva hi havia un exemplar

de *La medicina popular en Galicia* de Víctor Lis.¹⁴ Vaig escriure un treball de curs de 70 pàgines. Vaig fer una introducció amb el que vaig llegir que vaig trobar a la biblioteca del CSIC, perquè en aquella època ni hi havia res més. M'hi va enviar l'Esteva, al CSIC, on hi ha la *Residència d'Estudiants*. Allà hi havia el *Centro de Etnología Peninsular*, amb una biblioteca extraordinària, perquè l'Esteva havia aconseguit tenir un fotimer de revistes, sobretot d'antropologia aplicada. Perquè la faceta secreta de l'Esteva era que ell venia de l'antropologia aplicada, encara que a classe no explicava l'antropologia aplicada.

A la biblioteca del CSIC hi havia *Human organization* pràcticament sencera, *Psychiatry* que era una de les revistes clàssiques on havien escrit un fotimer d'antropòlegs, la tesina de Lluís Mallart, que ell havia regalat... Jo buscava materials de medicina popular (que en aquell moment era folklore) i coses sobre xamanisme. Total, que vaig fer un treball amb una part que era una espècie d'estat de la qüestió i després al final hi havia una part que era l'aplicació dels models dels estructurals-funcionalistes a l'anàlisi de la medicina popular. L'Esteva m'havia donat una matrícula a l'assignatura de primer. Bé, tots els de la meva generació tenim una matrícula de l'Esteva. Tots. L'Esteva jo crec que tenia un ull clínic bastant peculiar per reclutar-nos. També guardo l'examen, això sí que us ho puc deixar si teniu curiositat. En fi, aleshores jo era un senyor que estava acabant medicina - per tant, una carrera clínic molt positivista -, però li entrego el treball i em dona la segona matrícula. I em diu un dia: "Home, m'agradaria publicar-li això a *Ethnica*". Clar, tens 21 anys, no has acabat la carrera i *Ethnica* era a aquí...!! Teatralitzo però ho faig exprés perquè clar, era la revista més important d'antropologia llavors a Espanya! Jo pensava: "Bé, jo sóc metge, però vaja..." I sí, ho vaig fer. Vaig fer un article de les últimes 20 pàgines del treball, el vaig publicar a *Ethnica*¹⁵ i en acabar l'article és quan vaig començar a conèixer a tota la meva generació. A veure, és important que tingueu en compte aquesta idea de generacions. Jo després la vaig sistematitzar com primera, segona i altres generacions..., i ja estem sobre la quarta o la cinquena. Perquè som un grup que sempre ha tingut unes característiques relativament

¹⁴ Lis Quiben, Víctor (1949) *La medicina popular en Galicia*. Pontevedra: Gráficas Torres,

¹⁵ Comelles, J. M. (1972). *Terapéutica y sociedad. Un caso gallego*. *Ethnica*, 4, 49-86.

horizontals. Som quasi tots de la mateixa edat o ens portem pocs anys, i hem sigut si voleu el pal de paller - amb algunes adicions vingudes de fora, com el Ramón Valdés - per muntar l'antropologia a Catalunya. És a dir, amb l'excepció del Ramón Valdés i l'Aurora González que van venir de fora amb l'Alberto Cardín, tots els demés sortim d'aquesta generació de deixebles d'Esteva: tant de la UB com de la UAB (aquí a la UAB va venir en Frigolé), com a Lleida i Tarragona.

L.: Fou llavors doncs que va decidir fer la tesi d'antropologia?

C.: I ara!, en aquell moment no se m'havia ocorregut que anava a fer això. Per raons pràctiques jo m'havia de treure una titulació de Lletres, que va ser la Psicologia que vaig acabar al 1974. L'any 1974 doncs, tenia una llicenciatura de Medicina i Cirurgia que era el títol oficial de l'època (jo no he sigut mai cirurgià; a molta gent li fa gràcia això, però la titulació de l'època era així) i tenia una titulació de Psicologia. La Psicologia de Lletres aleshores era una psicologia que estava en una transició, entre plantejaments psicodinàmics i experimentalistes. La part experimentalista a mi no m'interessava; la part psicoanalítica m'interessava una mica més, però com que ja havia decidit fer antropologia, em vaig limitar a fer les assignatures que em tocaven i em vaig dedicar a llegir antropologia. En aquella època què podíem llegir d'antropologia? Tot el que s'havia traduït pel *Fondo de Cultura Económica*, a les editorials llatinoamericanes, Paidós i demés. Perquè a això sí hi teníem accés i jo tenia aleshores moltes peles perquè en acabar la carrera de Medicina guanyava molts diners (tenia dues o tres feines de metge), podia gastar-me'n bastants en comprar. Aleshores em podia fer una biblioteca absolutament autodidàctica, de *picoteo*. El 1972, un cop acabada Medicina, vaig fer els quatre mesos de pràctiques de la Milícia Naval Universitària¹⁶ a l'hospital de Marina de San Carlos a San Fernando de Càdis (perquè era oficial de Marina, *alférez de Sanidad de la Armada*). Un psiquiatra jove que estava també a San Fernando (Guillermo

¹⁶ La *Milicia Naval Universitària* (MNU) era l'alternativa oferta als universitaris per fer el servei militar a la Armada Española. Comelles va accedir-hi el 1970- es feia la instrucció militar a l'estiu-, i l'estiu del 1971 va ser destinat a l'Hospital de Marina. Els quatre mesos de practiques, com a oficial, els va fer tot just acabada Medicina, d'agost a desembre de 1972.

Rendueles Olmedo (Gijón, 1948), un personatge importantíssim, un dels grans intel·lectuals de la psiquiatria dels últims cinquanta anys), em va dir: "*Hombre, si estás en Barcelona vete al Instituto Mental de la Santa Cruz, que hacen cosas muy interesantes*". Així que en tornar de la mili vaig anar al *Instituto Mental de la Santa Cruz*. Ja havien tancat el concurs MIR que havia organitzat l'Hospital Sant Pau, un dels primers concursos que va haver-hi a l'estat. Vaig estar un any anant per allí i el 1973 hi vaig entrar ja com a MIR, és a dir, amb una plaça.

Al 1972-73 havia fet els cursos de doctorat a Medicina i havia anat a veure l'Esteva per preguntar-li si feia la tesi i me la dirigia. Això us ho explico perquè crec que us pot ser interessant: tots els meus companys feien tesis del camperolat, que era el tema de moda de l'antropologia de la meva generació. Però per mi era diferent. A veure, jo mai m'havia plantejat viure de l'antropologia; el meu pla era viure de la medicina clínica, ser metge d'hospital i l'altre tenir-ho com una activitat paral·lela. I l'Esteva em diu: "Vostè està en un manicomi, no? Home faci la tesi sobre el manicomi". I jo li vaig dir: "Ah, es pot fer?!" Jo no en tenia ni idea. Ell em va dir: "Home clar!, a més això té una tradició enorme". Clar, l'Esteva venia del món de l'antropologia aplicada. Em va fer llegir Goffman però no només. Em va fer llegir tots els sociòlegs, que de fet eren etnògrafs que havien treballat sobre hospitals i institucions en els anys 50. Com que tenia peles vaig poder comprar els llibres, que aleshores havies de comprar les edicions pràcticament les originals! Me les importaven a la llibreria Herder i em costaven una petita fortuna, però com que vivia molt bé... (era l'època que vivia amb més calers de tota la meva vida, vivia com un sàtrapa!). I clar, vaig descobrir que sí, que resulta que el manicomi era un món on podia fer una tesi. Però quina tesi? Clar, els models que jo tenia eren aquestes monografies i tesis fetes entre els anys 40 i els anys 50, on el que aplicaven era el model de subcultura a la institució manicomial, o un segon model que era el de comunitat, el *community method*. Al 1974 a la ciutat de Barcelona el senyor Michael Foucault era conegut però no massa i dins de les ciències socials un personatge com l'Esteva òbviament no et recomanava Foucault. Què passava? Doncs que en el món psiquiàtric on em movia la "progressia" psiquiàtrica sí llegia Foucault, sí llegia Robert Castel (perquè Robert Castel havia sigut el traductor al francès de l'*Asylum* de Goffman, amb una introducció molt seva). I perquè el Ramon García, que aleshores era el psiquiatra "*revolucionario*", tenia un rollo editorial amb Fontanella i amb

Tusquets i publicaven coses d'aquest tipus. És a dir, aquí es dona una paradoxa molt curiosa: en el cantó antropòleg tot era camperolat i coses d'aquest estil, i en el cantó psiquiatra en canvi em trobava lectures que eren de les ciències socials (com les que publicava també l'editorial Amorrortu de Buenos Aires).

Quin era el meu problema? Que no tenia interlocutors, perquè l'Esteva no dirigia. Firmava tesis però no en dirigia ni una, eh!. Bé, això ho feien tots; no era només l'Esteva sinó tots. Anaves quan ho tenies acabat, te la firmaven, et posaven un tribunal de 5 i apa, ja t'apanyaràs! No com ara que us tractem molt bé, que les tesis són molt sèries i us fotem unes trinquets de por! No, això era molt més *cachondeo*. Aleshores el problema que teníem en aquell moment tota la meva generació és que érem una colla d'autodidactes, sabíem molt poc, havies d'aprendre a base de *picoteos* i això depenia dels teus recursos. De les teves possibilitats d'anar-te a l'estranger, que no eren les d'ara. No hi havien Erasmus ni hi havia res. I per tant, tenies que buscar-te mínimament la vida. El model ideal d'antropologia en aquella època era el "model antropològic clàssic" però al 1975 estava en absoluta crisi. Almenys als Estats Units. A Europa no tant perquè l'etnologia francesa o l'antropologia britànica d'aquell moment eren bastant conservadores (encara que la francesa era marxista radical); es mantenien dintre del què es podria dir una perspectiva molt estrictament academicista. I a Espanya l'Esteva havia traït els seus ideals de joventut: s'havia format en antropologia aplicada i va fer antropologia aplicada durant els anys 50 i 60 a Espanya, però no ens l'ensenyava a la universitat. En aquell moment jo crec que els dos únics que vam fer temes diguem d'un món més o menys aplicat vàrem ser l'Oriol Romaní i jo. Sí, les dues úniques tesis que es van parir durant la dècada dels 70 i que no fossin temes dins del model antropològic clàssic eren la de l'Oriol (que era sobre la cultura del haixix a Barcelona), que es va llegir al 82 i la meua francesa al 79. En el meu cas, perquè va acabar sent una tesi d'antropologia política sobre un conflicte en un manicomi.¹⁷ És a dir, tant l'Oriol com jo érem una mica la gent rara, en el sentit de que vam ser els que vam fer coses una mica més situades en els límits del què havien fet quasi tots els demés.

¹⁷ Vg. Comelles, J.M. (2019) "El extraño caso del Doctor Talgo y Mr. Commie. ¿Es posible una auto-etnografía a cuatro voces?". A: Alegre Agis, Elisa y Sara Fernández Garrido, *Autoetnografías, cuerpos y emociones (I): Perspectivas metodológicas en la investigación en salud* (Pp. 71-90) Tarragona: Publicacions URV.

L. I com ho va fer per tirar endavant una tesi tan diferent en aquestes condicions?

C.: Bé, tot plegat em va portar en un moment determinat a pensar on podia fer aquesta tesi. Aleshores vaig conèixer a l'Alberto Galván al congrés de Segòvia, que havia estat a París, a una formació que feien a l'*Ecole des Hautes Études en Sciences Sociales* (EHESS), que es deia el FRA: *Formations à la Recherche en Anthropologie*. I hi va anar el Joan Bestard l'any següent. Jo encara no podia anar-hi fins acabar la residència al manicomi l'any 76. La resta, el Joan Prat, el Juanjo Pujadas i la Dolors Comas van fer les tesis aquí i no van poder sortir en aquell moment perquè no hi havia recursos. A més jo tampoc podia marxar fàcilment perquè en aquell moment també havia començat a donar classes d'antropologia.

Llavors, quan jo estava de psiquiatra al manicomi i de metge d'Urgències a la Seguretat Social,¹⁸ al gener o febrer de 1976 em truca per telèfon (igual que a Lévi-Strauss) un dia a les 8 del matí la Josefina Roma i em diu: "Vols donar classes d'antropologia? És que desdoblen la meua classe i li han dit al Pau Comas però no pot perquè dona classe a l'institut i després hem pensat en tu". Vaig dir que sí. Hi vaig anar, l'Esteva em va rebre i em van adjudicar dos cursos allà a la Diagonal, on hi havia les cúpules aquelles i vaig començar a donar classes. Vaig deixar de fer de metge d'Urgències a la Seguretat Social, dos mesos abans de que a tots els interins com jo els fessin estatutaris. Jo pensava anar a França al acabar, perquè tenia una beca del govern francès i vaig anar a veure a Jesús Contreras i li vaig dir: "Escolta me'n vaig a França, plego de fer classe." I ell em va dir "A no, no cal que pleguis" Li vaig dir: "Home però si me'n vaig!" Diu: "És igual. No te'n vas a Lleida? (perquè el segon any havia d'anar a Lleida, perquè la Dolors Comas havia baixat a Barcelona, que és la que estava abans que jo a Lleida) Doncs el Joan Bestard pot anar-hi, li pagues el sou i quan tornis continues sense perdre la plaça."

Quan vaig acabar la residència vaig buscar un programa de doctorat, vaig sol·licitar una beca al govern francès i em van donar una predoc. I me'n vaig anar a França per demanar plaça a fer el FRA a l'EHESS. Allà vaig trobar la Françoise Zonabend (París 1935) que feia de tutora i quan li vaig explicar que volia treballar amb conflicte polític

¹⁸ Després de la *Ley General de la Seguridad Social* de 1967, el SOE va crear el *Servicio Ordinario de Urgencias de la SS* per atendre les urgències a poblacions de menys de 99999 habitants des dels *Ambulatorios*. Comelles va treballar-hi des de 1974 a 1976 com interí.

en un manicomi la pobra, que era una africanista, va veure pampallugues! Ella em va dir que això allà no ho podia fer i em va recomanar fer una altra formació doctoral a l'EHESS que havia muntat l'antropòleg Roger Bastide (1898-1974, que havia mort un parell d'anys abans) i que la portaven entre altres l'antropòleg Maurice Godelier (Cambrai, 1934), un psiquiatra que era Claude Veil – que seria el meu director de tesi-, un antropòleg físic, François Raveau (n. 1928) i Jacques Barrau (1925-1997) del laboratori d'etnobotànica del *Muséum d'Histoire Naturelle*. I un gran psiquiatra i historiador de la psiquiatria que era Georges Lantéri-Laura (1930-2004), que potser és el que més m'ha influenciat. Era per tant un programa interdisciplinari, bastant curiós, ple d'estudiants lacanians, que no us podeu imaginar lo que poden arribar a paranoiditzar fins que te'ls prens de *caxondeo*, perquè era una època de fúria lacaniana. I el programa es feia entre la *Faculté e Médecine* de la Universitat Paris V i el *Musée National d'Histoire Naturelle* al *Jardin des Plantes*, enmig de fòssils que era molt impressionant.

En Joan Bestard donava les meves classes a Lleida. Això es podia fer en aquella època, ara no. I ja després, quan estava a París, em truca el Jesús i em diu "Què vols fer l'any que ve?" [curs 1977-78]. I jo li vaig dir: "Què vull fer? Què voleu que faci? M'heu regalat un any aquí a París, si voleu quan torni em quedo a Lleida, no hi ha cap problema." I em diu: "Home, és que potser hi ha la possibilitat de que a Tarragona creixi una plaça." I jo vaig pensar que Lleida eren 3 hores de tren aleshores, Tarragona una hora quaranta o dues hores si anaves amb el rodalies... Doncs millor Tarragona que és més a prop. Així va ser com vaig acabar donant classes a Tarragona l'1 d'octubre de 1977 i ja heu vist on he acabat.

Clar, el context on et trobes en una situació com aquesta és molt estrany. Jo venia d'una formació molt generalista i caus en un projecte per al qual encara no tens massa elements teòrics o metodològics per abordar-lo. I a més vens d'una formació clínic-positivista. Jo en aquell moment no era marxista, suposo que perquè havia llegit molt poc Marx, el *Dieciocho Brumario de Luis Bonaparte*, *Revolución en España* i quasi res més. No com els meus col·legues d'aquí, com l'Ignasi Terrades, que llavors ja era el que ha sigut després. Era tan brillant en aquella època que jo tenia vergonya de fer veure que no entenia res quan el sentia parlar. Després ha estat el meu mestre, però llavors jo em quedava fascinat per la manera com un nano – que de fet té dos anys menys que jo-, es podia moure, no? Era una cosa molt tremenda. En fi, que en

aquest context, em preguntava què havia de fer amb les meves dades de camp. Una cosa que és interessant que sapiguen és que la meua posició al manicomi on vaig fer la recerca era de psiquiatra; a mi em pagaven el sou per veure malalts. La feina etnogràfica que jo pogués fer era una feina col·lateral. Podia associar les dues coses però dintre de certes distàncies. El més interessant del tema era que jo estava amb una situació conflictiva dintre del manicomi, perquè hi havia *fol·lon*.¹⁹ La meua idea inicial era fer tota la comunitat, el manicomi sencer. Després la cosa va acabar reduint-se a una secció (un pavelló del manicomi) i va acabar reduint-se a les reunions que gravava amb magnetòfon i que fèiem tres cops per setmana. És a dir, el meu món es reduïa, però vaig fer una feinada...! Tinc tots els quaderns de camp, vaig fer una feinada de transcripció, vaig fer inclús un tractament en aquella època molt experimental de tipus informàtic, amb els programes d'anàlisi de component principal, que eren els primers cops que ho feia. Però no me'n sortia, no me'n sortia i no me'n sortia.

A França el primer any també..., és clar, quan estàs en un país estranger ets un exiliat i llavors vius l'anomia de l'exili. En aquella època més que ara, perquè jo havia viatjat molt poc per l'estranger perquè viatjava molt poc. I per tant, la situació de viure en un país estranger o d'estar sol amb un clima com el de París, que té tela, era bastant terrible. I jo no sabia com sortir-me'n amb la tesi, que tenia amb les meves llibretes de les reunions i tot això. I un dia d'aquells anys el Joan Frigolé, amb una d'aquestes reunions que teníem als seminaris que fèiem, em va parlar del *Social Networks*. Per vosaltres ara això dels *Social Networks* és una cosa d'estar per casa, un llenguatge quotidià, popular, però en aquell moment això era la màxima innovació metodològica que hi havia en les ciències socials internacionals. És més, a l'any 75, perquè en tingueu una idea, la gent de Harvard i Yale treballaven sobre càlcul

¹⁹ Sobre aquest tema vg. Comelles, J. M. (1988). [La razón y la sinrazón: asistencia psiquiátrica y desarrollo del Estado en España](#). Barcelona: PPU; (1986). [La crisis de la psiquiatria española durante el Tardofranquismo y la Transición: el caso del Instituto Mental de la Santa Cruz](#). *RAEN*, VI (19), 619-635; i (2006). *Stultifera Navis. La locura, el poder y la ciudad*. Lleida: Milenio.

matricial sobre com gestionar xarxes i ho publicaven a la *American Journal of Sociology*. Els antropòlegs era l'època en que el concepte s'havia començat a aplicar, d'una manera sistemàtica des del 54 i durant els anys 60, perquè anava molt bé per treballar el que en dèiem aleshores el *Local Level Politics*. I es clar, el que jo treballava era, a petita escala en una institució, el *Local Level Politics*. Aleshores quan vaig veure allò de les xarxes socials vaig pensar que era el que em feia falta. Quan estava més desesperat de tot a París vaig decidir fer un dibuix de quina era la meua posició en relació amb els metges del servei i amb els treballadors del servei. Vaig agafar el cotxe i vaig tornar a Barcelona. I durant l'any següent vaig fer 95 entrevistes de tres a quatre hores cada una. I vaig construir l'estructura de xarxes socials del manicomí durant quatre anys dividit en segments semestrals a partir de dos nivells analítics: un les relacions formals i l'altre les relacions informals del personal.

Llavors arriba aquell punt en què et preguntes si ets psiquiatra o antropòleg. Jo no sé què haguéssiu fet vosaltres en una situació d'aquest estil. Jo volia ser antropòleg però tenia un jo molt dividit. Hi havia una part meua que pensava que seguiria fent de clínic; hi havia un raconet meu que sabia que probablement no seguiria fent de clínic perquè m'havien posat a la llista negra (perquè quan vaig tornar de París a la institució en la que treballava ja van veure que París m'havia canviat en certes idees i eren molt menys clínic-positivista). I allò de les xarxes socials em venia bé des d'un punt de vista estratègic perquè s'assemblava al que feien els antropòlegs i és el que vaig fer. Després, quan 30 anys després em vaig llegir la tesi francesa, me'n vaig adonar de que de les quatre parts que té la tesi, una part és un psiquiatre fent una autoetnografia, i l'altra és un aprenent d'antropòleg aplicant un model estructural-funcionalista a les transformacions d'una estructura social. Però d'això me'n vaig adonar vint anys més tard! En fi, vaig passar la tesi a França amb més o menys algun honor, me'n torno aquí a Espanya, vaig a la facultat de medicina que era on em tocava convalidar la tesis i el degà de medicina em diu que no es pot convalidar perquè no l'havia fet en una facultat de medicina. Glups! I ara què puc fer? I em diu: "Faci una tesi aquí". O sigui que en vaig fer una altra!²⁰ Havia de fer-ne una altra perquè em pugessin el sou, perquè aleshores quan tenies la tesi et passaven a adjunt contractat i jo estava encarregat de curs de 18 crèdits, o sigui que el salari era 4

²⁰ Fa referència a la tesi de Medicina defensada a Barcelona i [publicada posteriorment](#).

vegades més alt. I vaig fer una segona tesi en 6 mesos. La primera tesi triga 5 anys, però la segona es fa en 6 mesos...! I "así me convertí en antropólogo".

L.: Llavors què opinava la gent del teu entorn respecte que estudiessis antropologia en aquell moment?

C.: Jo crec que el meu pare [Josep M. Comelles Calatayud, 1921-2016] s'ha mort sense saber què és l'antropologia! A veure, això suposo que pot ser bastant comú en la meua generació, però als anys 70 ningú en tenia ni punyetera idea de què era això de l'antropologia. Des del punt de vista del què és l'opinió pública sobre l'antropologia hi ha alguna anècdota divertida. Quan es va muntar TV3, l'any 1983, un dels factòtums del PSOE va dir que: "Estos lo que tienen que hacer es una televisión antropológica" i per televisió antropològica entenien una televisió folklòrica, de sardanetes, castellers i tal, no la BBC. Perquè la concepció que hi havia de l'antropologia seguia essent una concepció bastant del folklore. Primer perquè la nostra visibilitat era mínima. A veure, hi havia l'ICA i la *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* i res més, eh!. Sí que és cert que a partir de la segona meitat dels 70, arran de que Anagrama va començar a publicar coses, les coses van començar a canviar. Anagrama d'alguna manera el que va fer va ser enllaçar l'antropologia amb tota una presència de les ciències socials que s'havia introduït a Espanya als anys 60, des del 63-65. Va introduir a Espanya alguns clàssics de l'antropologia internacional amb la col·lecció de Josep Ramón Llobera, que suposo que encara l'heu fet servir a les classes. Però clar, penseu que en aquell moment el món intel·lectual del país llegia bastant - cosa que ara no fa-, perquè hi havia un món intel·lectual bastant particular. Era l'època de la transició, el dèficit de ciències socials que hi havia hagut a Espanya des de pràcticament els anys 20-30 fins a la República s'havia de compensar d'alguna manera. I es clar, el debat de la transició i el debat de la transformació del país durant la transició necessitava científics socials i necessitava ciències socials. I això significa que a partir de meitats dels anys 70 comença a haver-hi una massa crítica de sociòlegs empírics que són els que estaven darrera els informes FOESSA²¹ i altres, que quasi tots havien estudiat als Estats Units. I per part dels antropòlegs (aquest va ser el problema) la major part per raons econòmiques només van poder anar a Europa, i alguns pocs a Estats Units. Però quan

²¹ <https://www.foessa.es/>

van anar a Estats Units van triar departaments sense cap mena de vocació aplicada (van anar a Xicago o a Berkeley sobretot), perquè el discurs dominant de l'antropologia espanyola, el de Lisón i Esteva, era un discurs antropològic clàssic que ja estava en crisi. Era un moment on a l'antropologia francesa parlar de l'antropologia aplicada no es podia ni dir i en l'antropologia britànica tres quarts del mateix, amb alguna petita excepció molt marginal. És a dir, si tu volies fer una carrera acadèmica t'havies de moure en un model de disciplina que estava absolutament en crisi però que aquí no es volia reconèixer que estava en crisi. Quan el propi Esteva quan arriba a Espanya l'any 56 explica aquesta crisi! És una paradoxa. Aleshores què passava? Que gent com l'Oriol i jo estàvem descol·locadíssims. Ens deien que el què fèiem no era antropologia. Per això vaig haver d'anar al Rocío per fer treball de camp per a la meva segona tesi aquí, perquè el Rocío sí que formava part d'un determinat imaginari. I a través del Rocío podia legitimar-me dintre d'un determinat model. Penseu que en aquell moment l'Ignasi Terrades no va tenir plaça i va haver d'anar a Història Contemporània. És a dir, tota l'obra de l'Ignasi dels anys 80, que a mi em va influir moltíssim - des de les colònies industrials fins al món històric de les masies i demés-, és una obra bàsicament historiogràfica. Però diríem que l'excentricitat de l'Ignasi és una excentricitat derivada de l'aproximació historiogràfica; l'excentricitat de l'Oriol i meva venia de les temàtiques. En el meu cas també d'un posicionament molt historiogràfic.

L.: Tenint en compte la teva formació i experiència, des de la teva perspectiva antropològica, quina opinió tens de la psiquiatria?

C.: Uf, acabarem a les nou de la nit...?! T'ho puc resumir bastant. El director general del *Patronato Nacional de Asistencia Psiquiátrica* (PANAP) va publicar un llibre que es deia *Biopsicología de la asistencia psiquiátrica* (Serigó Segarra, 1969). I és un llibre on utilitza els *Human Relations Area Files*. I dos anys abans, un altre psiquiatra rellevant, Manuel Cabalero Boas (1918-1977) havia publicat un llibre sobre els efectes de les migracions gallegues en els seus pacients. És a dir, els psiquiatres, com la medicina, des de molt aviat necessiten de l'etnografia per entendre algunes coses. El moment en que això es sistematitza d'una manera intensiva és als anys 20-30, amb el debat entre els psicoanalistes i les escoles psicològiques i l'antropologia. Però sobretot per un fet molt pràctic, que és el problema que tenen els psiquiatres canadencs el 1945-50 per atendre el fet de que Canadà havia acceptat molta gent

que havia estat en camps de concentració i que venien amb problemàtiques com la que ara s'anomena "estrès post-traumàtic" i altres coses. I necessitaven desenvolupar estratègies que diríem culturalment sensibles per poder gestionar això. És a dir, la psiquiatria es confronta, després de la Segona Guerra Mundial, amb un problema de gestió de la diversitat cultural. També la medicina, eh! Perquè en la mateixa època l'OMS, l'any 1946-48 comença a reivindicar la presència d'etnògrafs i d'antropòlegs en els programes de desenvolupament. Aquesta és una dimensió aplicada. De fet, quan l'Esteva estudia a Mèxic, el govern de Lázaro Cárdenas havia creat la *Escuela Nacional de Antropología e Historia* i el *Instituto Nacional Indigenista* per fer el mateix. És a dir, l'Esteva a Mèxic explicava antropologia als psiquiatres de la UNAM. Perquè en aquells moments s'entenia que davant de situacions de diversitat cultural era indispensable que els antropòlegs, els psiquiatres i els metges establissin un diàleg, en el sentit de que es podien aportar coses. I això dona lloc a l'aparició d'un camp de la psiquiatria que és la "psiquiatria cultural" o "transcultural", que són camps clínics, camps aplicats. Aquí vam tenir una discussió a finals de la dècada passada amb els psiquiatres biològics quan volien fer un màster de psiquiatria cultural i els vaig dir que no podia ser. Un psiquiatra cultural ha de tenir un nivell de formació en antropologia equivalent al que teniu vosaltres quan acabeu la carrera o gairebé. O com a mínim fer un màster potent de dos o tres anys, i a més tenir experiència de camp en això. Perquè no només hi ha problemes de llenguatge, hi ha problemes d'adaptació tècnica. No tota la psicoteràpia es pot fer de la mateixa manera. Tu has d'utilitzar en la feina clínica un nivell de comprensió de la diversitat molt més sofisticat que el que pot tenir una persona que tingui una consulta de psiquiatria, per exemple, i que no vegi un migrant en sa vida. Aquí sí que hi ha una necessitat estratègica de que això sigui així.

El que passa és que a Europa el camí ha sigut molt més lent. A Estats Units, al Canadà i en general a Amèrica Llatina, el tema de la diversitat cultural és una prioritat política. Perquè han d'assumir - els uns perquè són països d'immigració i els altres perquè tenen minories indígenes enormes-, que han de fer una gestió diferencial de la sanitat i de la psiquiatria. Que és el que la OMS diu, eh! Els anys 1945-55 són fonamentals perquè la OMS canvia el concepte de salut. Si us mireu el concepte de salut de llavors veureu que és un concepte on hi ha teoria antropològica i teoria sociològica, les dues. Però a Europa es produeix un fenomen absolutament diferent. A Europa l'estat-nació

(que és el model republicà francès de *Liberté Égalité Fraternité*) pensa en una solució diferent, assimilacionista, a partir d'una oferta assistencial universal a través del sistema de seguretat social. Això planteja un problema: si tu parteixes d'aquest principi i negues l'existència de minories ètniques (com és el cas de França) tu no pots desenvolupar un model intercultural d'atenció. Qui ho fa a Europa? Els Països Baixos i el Regne Unit són els únics, perquè són dos països amb enormes minories culturals, asiàtiques o americanes. També els belgues, Déu n'hi do. L'altre país que ho fa però que queda completament opac és Itàlia, que a partir del 1952 desenvolupa una política d'educació per la salut que segueix les indicacions de la OMS i que parteix d'estratègies fortament participatives, inspirades pels models britànics d'abans de la segona guerra mundial. Aleshores l'antropologia italiana la demanen els sanitaris per a que respongui a la manera de com han d'actuar o intervenir en determinades problemàtiques de tipus social o cultural. Però clar, aquí a Espanya no llegim els italians, amb alguna excepció curiosa.

A Espanya, quan es produeix el gran procés migratori dels anys 50 i 60, que és una migració ètnica (que òbviament no es podia llegir com una migració ètnica per raons estrictament polític-ideològiques), tant al País Basc com a Catalunya i al País Valencià es produeixen una sèrie de contradiccions. El *Seguro Obligatorio de Enfermedad* (SOE) a Barcelona treballa en castellà però la societat catalana, inclús la classe obrera, està afiliada a les mútues obreres, mútues patronals i mútues privades des d'abans de la guerra, perquè hi havia una tradició de mutualisme. La gent va a les mútues, on parlen en català amb els metges però en castellà a les consultes del SOE. Hi ha testimonis etnogràfics escrits per metges on veus que hi havia problemes claríssims de comunicació. Però clar, això mai es va poder plantejar... no es podia ni dir! Però existia. Quan es planteja realment el problema aquí a Espanya? Pràcticament fa 15 anys, que és quan es va produir el *boom* migratori internacional, des de 1995 fins ara. Però fixeu-vos també que entre el 95-97 i el 2005 als antropòlegs ens demanaven participar en el procés, en una primera fase. I nosaltres vam deixar molt clar que no volíem ni sentir a parlar del què els americans en diuen *cultural competence*, la competència cultural. Vam dir que aquest no era un problema nostre, que els sanitaris havien d'aprendre a gestionar la diversitat. Com que el nostre sistema és molt medicalista i molt assistencialista, al final el què ha passat és que uns i altres s'han acabat adaptant. És a dir, els metges

i les infermeres han après a gestionar la diversitat a través d'assaig i error, perquè el nostre sistema és universalista i obert. És a dir, no hi ha guetos. En canvi a Itàlia hi ha guetos, malgrat que allà el sistema també és universal, l'atenció als immigrants al final ha acabat recalant sobre un model mutualista. Llavors hi ha dispensaris per a llatinoamericans, dispensaris per a nigerians i demés. Que això a aquí nosaltres hi érem absolutament contraris. Pensàvem que era una forma de discriminació i que precisament teníem un sistema obert i universal. Jo els hi deia: "Escolta, jo de la vida religiosa dels magrebins i els amazic no en tinc ni idea ni en penso tenir. No és el meu tema. El problema no és que jo us expliqui els costums dels clients que teniu per aquí, això els hi heu de preguntar vosaltres. Si us porten amulets, pregunteu-los-hi per què i a veure què us diuen. Quan tingueu un dubte pregunteu-los-hi, simplement, i llavors decidiu. És a dir, no hem de fer un gran muntatge sinó simplement assumir que sou vosaltres els que heu d'aprendre a negociar i a resoldre aquest tipus de coses." Clar, això també és el tipus de client que tenim nosaltres al màster, que són cooperants, gent d'atenció primària i gent que ha estat per aquests mons de déu. Perquè són els que sí que han hagut d'assumir el fenomen de la diversitat.

Marta Rallo: Sobre el sistema educatiu, tu com a veterà dins de l'àmbit de l'antropologia què en penses de l'hegemonia que hi ha als Estats Units, Regne Unit i França en comparació amb Espanya.

C.: Aquí hauré de dir com en Marchena: "*Haga usted una pregunta más clara*". Què vols dir?

M.: És a dir, què en penses que l'hegemonia del discurs antropològic estigui en aquestes tres tradicions occidentals.

C.: Ah, val. Jo he aconseguit en certa manera combatre-ho. Això ho he tingut claríssim tota la vida. Jo t'ho llegiré al revés. Faré una mica d'historiador de la ciència, que és la meva activitat més habitual avui en dia. Els anys 70 i 80 a tota Espanya, no només a Catalunya, estàvem en unes universitats "hipercutres" en sabíem relativament poc d'antropologia, perquè ja us he dit que érem tots bastant autodidactes. L'antropologia espanyola mai va voler ser un discurs orgànic dins de la transició - això crec que va ser un error però ara no us puc explicar perquè; era complicat i no es va fer- i el referent era el que venia de fora. Era el model Lisón (que

era Òxford i el *pjjerío* britànic), pels francòfons l'estructuralisme francès o el marxisme malthusserià, i la irradiació nord-americana, més aviat dels EUA i una mica canadenc. Aquest era el pla, per raons òbvies. Eren tradicions antropològiques profundes, que venien de les fundacions de l'antropologia professional dels anys 20 en els tres casos. (En el cas de la francesa, jo encara faria alguna matisació, perquè la història de l'antropologia francesa no està ben feta perquè als francesos tampoc els ha interessat fer-la. En el cas de la britànica està excessivament feta. I l'antropologia nord-americana depèn de qui l'hagi feta). Però en general aquesta era la situació que et trobes. Aleshores el papanatisme de la nostra generació era obvi, aquí no hi havia res i t'havies de fiar dels mestres de fora. És bastant normal.

El franquisme el què representa és un parèntesi en la connexió del món intel·lectual espanyol amb els canvis internacionals. Primera perquè abans de 1955 el país està aïllat del món, no arriben les innovacions perquè la gent no pot sortir, perquè al país li han tirat la "*mancha negra*" i per tant no arriba segons què. A partir de 1955 i fins el 1975 la ciència social empírica podia entrar perquè l'estat va necessitar-la per poder interpretar els canvis que porta el capitalisme als anys 60s. Però es clar havia de ser una ciència social empírica que no fos conflictiva. Per això va entrar la sociologia empírica nord-americana als anys 60 a poc a poc. Perquè la sociologia europea d'aquella època era molt més especulativa i no donava respostes pràctiques, com la necessitat de fer les enquestes o fer els informes FOESSA, per exemple. És a dir, les administracions podien contractar sociòlegs empírics, o a l'Esteva per fer l'estudi de Sayago o els de Guinea, perquè necessitaven tècnics que fossin destres en una sèrie de tècniques que aquí ningú podia fer. Quina és la paradoxa? El que proposa l'Esteva l'any 1955 és exactament això: que l'antropologia donés resposta a la societat global. Això ho diu a l'any 55 o 56 l'Esteva, eh!, però no és el que em va explicar a mi a classe. I qui el contracta? Un dels treballs de l'Esteva el va publicar la revista del sindicat franquista, perquè era sobre de quina manera el sistema capitalista afectava els canvis de valors de la classe obrera. Aquest estudi, com el que fa a Sayago, que és el mateix, no els ha vist ni Déu. Per què et contracta *el Plan de Desarrollo* en aquesta comarca? Perquè és una zona subdesenvolupada on necessiten tècnics de camp per poder donar solucions. Però clar, imagineu-vos un personatge com el Carmelo Lisón davant d'això què diria: "*Esto no es antropologia*". Ell viu en un món de la hermenèutica de no sé què de no sé on, fa els treballs que

va fer a Galícia, els *endemoniados* i coses d'aquest estil. Però que són treballs que en el fons són el que havia sigut històricament el folklore sobre el camperolat, l'únic que òbviament utilitzant les eines analítiques d'Evans-Pritchard amb els zande als anys 30. És a dir, quan fa *Brujería, estructura social y religión en Galicia* és els azande aplicats a la Galícia dels anys 60, que és quan ell fa el treball de camp. Que dius, val, Evans-Pritchard treballa amb un model dels nuer a Centre Àfrica als anys 30 però, a veure, alerta! A Galícia, quan Lisón està fent treball de camp ja hi ha el *Seguro obligatorio de enfermedad* i hi ha metges titulats a cada poble. El mateix li passa a la María Catedra. El model de la Catedra és molt bonic però resulta que Astúries està medicalitzada també.

És a dir, hi ha aquest problema però com que són ells que marquen l'ortodòxia... I quina és l'ortodòxia? El que tradueix en Llobera. Clar, l'altre personatge clau aquí és en Llobera, que introdueix l'antropologia anglosaxona però en canvi la italiana aquí no arriba. Arriba la francesa per una qüestió de pura francofonia, perquè molta gent de la meua generació és francòfona, i perquè en aquell moment hi havia qui hi havia a França: l'Héritier, l'Augé de jove, Lévi-Strauss, Meillassoux i tota aquesta tropa. Però tots aquest treballen a Àfrica. I si bé les etnografies són molt bones, les problemàtiques que analitzen no tenen res a veure amb els canvis socials que s'han produït a Espanya durant la transició i durant els principis de la post-transició, als anys 80. Hi ha un decalatge. El camperolat era molt bonic però és que el camperolat que venien a estudiar els americans aquí a Espanya en alguns casos era el món de Garcia Lorca, que l'havien matat al 1936. És a dir, hi ha tota una aportació dels americans i d'alguns britànics que es fa perquè els seus departaments els hi diuen: "Ves a comprovar a Espanya el que està passant a Amèrica Llatina". És el viatge de Foster amb el Caro Baroja..., etc. Però les tesis que estan fent van dirigides a problemàtiques que s'estan discutint a Estats Units però no aquí. Aquesta és una de les paradoxes que es produeixen. I resulta que com que les fonts d'informació venen d'on venen, mentre vam tenir el complex d'inferioritat que va durar bastant fins els 90, aleshores el que ve de fora és el que val.

M.: Però dius que tu vas aconseguir combatre-ho?

C.: En el meu cas, us explico la meua història i ara sí que em fotrè un galó i una medalleta. Nosaltres érem com el parent pobre que de tant en tant el conviden a

dinar. Perquè teníem un amigueta o una amigueta que estava en alguna universitat de *postín* i a través seu podies peregrinar a segons quins llocs; Xicago o Berkeley era el més normal, a Òxford i Cambridge algunes vegades, o a París a l'EHESS i similar. I sempre hi havia algú que ens venia a buscar i ens afegien a una història d'aquest estil. En el meu cas, em truquen un dia i em pregunten si volia anar al Japó en un seminari. Era el 1996. En aquell moment feia *yuyu*. Era un seminari sobre els temes que jo havia treballat d'antropologia mèdica. Vaig conèixer allí l'Arthur Kleinman (n. 1941), després hem sigut bons companys i amics, però d'entrada vaig pensar: "Has de portar un portaavions, perquè per menys d'un portaavions allà no vas." I a més s'havia de fer en anglès, que el meu anglès és macarrònic. Però m'ho vaig *currar*, hi vaig tornar del Japó pensant: "Podem competir, ja no som el parent pobre. Amb el que estem fent podem jugar al mateix nivell que ells". Em vaig adonar que teníem un avantatge estratègic enorme: que nosaltres no només ens havíem llegit els anglesos i els francesos, sinó que també ens havíem llegit els llatinoamericans, els italians, a vegades els alemanys i altres. És a dir, que la nostra perspectiva era molt més ampla, des del punt de vista de lectures i de manejar informació, que moltes vegades la informació que teòricament era la canònica.

El segon cas va ser una mica diferent. L'any 98 es va organitzar a Zeist (Holanda) un col·loqui d'una xarxa que encara existeix que es diu *Medical Anthropology at Home*. El nom era fins a cert punt contradictori perquè els holandesos a finals dels 90 eren una potència antropològica i van organitzar un col·loqui sobre antropologia *at home*. Vaig ser l'únic sureny que hi va anar, tots els demés eren de París cap amunt, l'únic italià que era l'Ivo Quaranta (ara a Bolonya) aleshores estava estudiant a la Brunel University al Regne Unit. Em vaig sentir una mica com l'Arias Navarro quan va anar a Helsinki i deien: "¿Quién es ese señor bajito?" D'alguna manera es preguntaven, això de l'antropologia espanyola... què és? Doncs nosaltres ara som un dels puntals d'aquesta xarxa; hem fet 10 col·loquis, l'últim a Poblet, on es van presentar 80 peticions per a 32 places. Estem en el mapa. Nosaltres hem muntat a Tarragona el primer congrés mundial d'antropologia mèdica. No és mèrit meu, eh! És mèrit de que en un moment donat vam decidir que anàvem a competir i a afirmar que nosaltres també fem coses interessants que ens permeten jugar. I amb això personalment he apostat molt durant la meva carrera i crec que en aquest sentit que de les coses que puc estar molt orgullós és d'haver pogut fer això, almenys en el meu camp.

Però sí que és cert que en un determinat moment, sobretot als 80, era normal que la cosa estigués fumuda. La *Ley General Universitaria* de 1984 donava una sèrie d'eines a les universitats per a poder competir. No peles però sí eines. Aleshores des del 84 fins al 2000-2005 les eines hi són, però moltes vegades hi ha la por a competir. No es va als congressos internacionals perquè hi ha els obstacles idiomàtics: hi ha una part de l'antropologia espanyola que és monolingüe; hi ha una part que parlem anglès com una vaca espanyola, com diuen els francesos. Però amb una diferència: Jo sóc molt *jeta*. La primera vegada que em va tocar parlar en anglès va ser en un col·loqui el 1992, a la Indiana University a Bloomington, amb una conferència sobre el paper de l'etnografia dins el marc polític. Era un col·loqui hispano-nordamericà al qual em va convidar en Davyd Greenwood (n. 1942) i la Carol Greenhouse on hi havia antropòlegs, historiadors i juristes. A mi mai m'ha agradat llegir, només llegeixo quan m'emociono i aleshores no tinc més remei perquè no em puc controlar. I vaig decidir que parlaria en anglès, tot i que no havia parlat mai en públic en anglès. Jo llegeixo anglès, parlava un anglès suficient per anar d'excursió a Anglaterra, vaig agafar un *teacher* durant 3 mesos, em vaig presentar a Bloomington i ho vaig fer en anglès i sense llegir-me els papers. I els vaig preguntar al final si s'entenia i em van dir que sí, perfectament. Per tant: s'ha acabat. S'ha de posar "morro" a l'assumpte i des de llavors hi poso "morro".

M.: Però ara les coses han canviat, no?

C.: Sí, jo crec que aquí hi va haver un canvi. A veure, la gent amb la que treballa això ho té molt assumit. Ara, també vull comentar que a vegades també té els seus riscos. Durant els últims anys, per culpa de les normes d'acreditació, una part de l'antropologia espanyola ha jugat la carta llatinoamericana bàsicament perquè no planteja problemes idiomàtics. Però s'ha de jugar al nord d'Europa. La meva conclusió després de vint i pico d'anys d'experiència en el tema és que hi ha una situació político-cultural que és l'Europa continental. Espero que els anglesos se'n vagin d'una vegada amb el Brexit i que no tornin, perquè amb el rollo de l'anglès han xarrupat diners com ningú altre. S'han aprofitat de determinades imatges de marques i de prestigi com són Òxford i Cambridge per drenar recursos europeus i ara les universitats angleses estan acollonides perquè es quedaran sense un duro. Ja veurem si van a seguir competint com fins ara. En canvi amb els europeus continentals, encara que parlem un anglès macarrònic, ens hi podem entendre: amb els suecs,

amb els finlandesos, amb els austríacs i amb qui sigui, tenim tota una capacitat enorme de jugar, però hem de jugar amb ells. Amèrica Llatina està molt bé, es pot fer treball de camp a Amèrica Llatina, es pot fer treball de camp a Brasil. Però alerta! Les dues grans antropologies d'Amèrica Llatina, que eren la mexicana i la brasilera, en aquest moment les dues estan en crisi. La mexicana fa molts anys havia sigut una de les antropologies més potents del món i la brasilera s'anirà al carall amb el fill de p... aquest del Bolsonaro. Segur. Perquè el primer que farà el Bolsonaro serà carregar-se els fons de recerca en aquests camps.

Aleshores la lluita que en diuen contra-hegemònica, en relació a allò nord-americà, els europeus la podem combatre perquè compartim algunes coses que des del punt de vista de l'antropologia són particularment importants. Compartim en el fons un model d'assegurances socials comuns, és a dir, de seguretat que fa que els models que fan servir els americans per analitzar determinades qüestions socials, nosaltres no les podem interpretar amb els paràmetres d'ells perquè el seu sistema d'assegurances socials no és el mateix que el nostre, és un sistema privat. Penseu simplement amb temes d'indicadors de salut, que és el meu tema: Estats Units gasta el 15% del PIB en salut i els indicadors de salut d'Estats Units posen el país pitjor que Mèxic; és a dir, Mèxic té un millor sistema de salut que els Estats Units. Simplement per una raó molt senzilla que és que Mèxic té el *Instituto Mexicano de Seguro Social* que no cobreix a tota la població però que cobreix a un 60% o 65% de la població. Que té a veure la seguretat social amb els aspectes culturals? Doncs que hi ha un canvi cultural amb això. És a dir, les cultures de salut a l'Europa del *welfare* no són el mateix que en països que no tenen un sistema de salut universal o un sistema escolar universal, perquè això influeix d'una forma determinant en la manera com construïm les nostres pràctiques culturals. És a dir, els models nord-americans són molt interessants perquè tenen una capacitat d'altaveu bastant impressionant i perquè en un moment donat han sabut fitxar tots els europeus bons (com també passa amb molts actors). I això s'ha de tenir en compte. Per exemple, en el *Medical Anthropology at Home*²², on es presenta bàsicament treball aplicat, t'adones que les problemàtiques de determinats col·lectius, a Suècia, Àustria, Alemanya o Holanda,

²² <https://www.google.com/search?client=safari&rls=en&q=Medical+anthropology+at+Home&ie=UTF-8&oe=UTF-8>

no són massa diferents de les d'aquí. Són diferents perquè tenen les seves dimensions culturals diferents però aquest fet - el fet que hi hagi unes garanties de seguretat col·lectiva i per tant de ciutadania molt particulars-, no fa que nosaltres no puguem aplicar mecànicament el que ens ve d'allí. Això ho hem de tenir en compte. Tenim un model diferent que té molts matisos, perquè els models d'organització en cada país són diferents, però sí que hi ha una sèrie d'elements comuns que, sobretot des de el punt del treball aplicat de l'antropòleg, són bastant importants.

L.: Sobre la trajectòria acadèmica, que t'ha aportat ser professor, tant a nivell personal com acadèmic?

C.: Bé... "*he sido feliz con ello*". Vull dir que he sigut un privilegiat. Això us ho dic de veritat amb tot el carinyo del món: el que m'ha passat a mi ha sigut un luxe. Em sembla que és un luxe estar amb vosaltres aquesta tarda i us en podeu adonar de seguida. Ha sigut un luxe i un privilegi. Crec que m'he estimat la meua feina moltíssim, crec que he sigut un servidor d'allò públic. Això ho explicava l'altre dia en una discussió política - perquè ara estic en un programa de les eleccions municipals en una candidatura de la CUP - i els deia que jo he sigut un servidor públic (ho sóc encara, perquè ara cobro de la *Dirección General de Clases Pasivas*). I en aquest sentit sempre he pensat que el diner públic és sagrat i que la meua feina professional, encara que no em demanessin un rendiment de comptes, havia de ser una feina professional. Jo no sé si el que he escrit o la meua obra perdurará al llarg dels temps. Bé, jo suposo que puc fer feliç a algú del segle XXVII o XXVIII com a mi em fa feliç coses que trobo del segle XVII o del segle XVIII. Sempre he pensat això: segur que hi haurà algú d'aquí tres o quatre segles que trobarà un paper meu i dirà "hòstia aquest paio!". Això em provoca una certa il·lusió.

Com a servidor públic penso que he intentat fer-ho el millor possible fins on he pogut arribar. Suposo que podria haver fet més coses, podria haver-ne fet menys, però he fet les que he pogut. Però en aquest sentit aquest luxe no el disfrutareu vosaltres perquè forma part també d'un període històric determinat, eh!. Jo crec que hi ha un món a Europa i als Estats Units, un món acadèmic del qual jo encara en vaig agafar les cues però que ara ja ha canviat.

Acte d'homenatge a la Universitat Rovira i Virgili (Tarragona, 2016)

En aquest sentit jo encara he conegut personatges, he sigut coetani de Foucault i Lévi-Strauss. Penseu que quan jo estava a París Lévi-Strauss donava classes al *Collège de France* i no em vaig atrevir mai a anar a una classe seva per una raó de timidesa! No em sentia amb valor! Hi hagués pogut anar perquè era obert i hi anaven les senyores amb abric de pells (perquè el *Collège de France* va així) però jo he tingut una espècie de timidesa personal que no m'atrevia a anar-hi. Jo he viscut en aquest món i sóc conscient - i per això m'he jubilat- de que sóc el final d'una etapa. Amb això no vull dir que abans fos millor que ara, no; és diferent. Moltes vegades també dic que el què em sap greu és lo que em perdré. Però sí que s'ha d'entendre que sóc producte d'un context històric bastant determinant que no té res a veure amb la revolució cultural que s'està produint ara. Estem en una revolució cultural per mi equivalent a la de Gutenberg, però amb una diferència radical: la de Gutenberg va costar dos-cents anys consolidar-se; la d'ara s'ha consolidat en deu anys. Com totes les revolucions, encara no s'ha estructurat i no sabem cap a on anem. Aleshores el meu món és com el món que descriu Proust a finals de la tercera República francesa, o el que explicava Visconti a la seves pelis històriques, que és un final d'època. Doncs la meva posició és exactament semblant: jo també sóc el final d'una determinada època, d'un determinat món.

L.: Has realitzat treball de camp fora d'Espanya?

C.: Jo he fet el meu treball de camp a "l'estranger". N'he fet a dos llocs. Un d'una manera relativament sistemàtica i l'altre d'una manera "*muy asilvestrada*". La sistemàtica és al Rocío. Sí, el Rocío és "l'estranger". L'altre dia ho vaig dir als *rocieros* del meu poble i em van reconèixer que sí. A veure, l'impacte cultural que et podia provocar la *marisma* de Doñana, Almonte i la Aldea del Rocío el 1978-84 no era

Rocio 1979 amb Oriol Romani

diferent de la que podies trobar a Amèrica Llatina. Per què? Per tota una sèrie de circumstàncies històriques, el món que encara era visible a principis de la transició a moltes zones d'Andalusia era un món que pertanyia a una etapa - mai m'ha agradat la paraula però ara la faré servir-, precapitalista. Per posar un

exemple: l'any 1980 vaig fer un viatge a Galícia perquè la meva germana vivia allí i encara al mes d'agost hi havia

gent trillant amb sílex i amb una mula. I al Rocío hi havia gent que arava amb arada romana i amb una mula. És a dir, que la sensació de treball de camp a "l'estranger" era evident. Jo era un foraster i en aquest sentit el Rocío em va venir molt bé perquè era el que em permetia legitimar un tipus de treball de camp molt peculiar. Però jo mai he escrit una nota de camp al Rocío. Perquè en un moment determinat em vaig plantejar fer un llibre, l'hagués pogut fer, però coneixent-me com em conec vaig pensar: "et moriràs i no l'hauràs acabat!", perquè s'havia de fer treball d'arxiu... etc. El cas és que no ho vaig fer. He fet una peli i ja està bé.

L'altre treball de camp que he fet és més curiós. Jo estic casat amb una senyora que també és antropòloga, la Marta Allué, i per raons de formació professional sempre diem que anem amb el "far engegat". O sigui, nosaltres ens podem assentar en una taula de cafè i ens podem passar tres hores, simplement mirant el que fa la gent. A veure, jo podria escriure una etnografia sobre Lapònia, perquè fa vint anys que hi vaig i tinc una quantitat d'informació brutal sobre la zona; m'ho conec molt bé i podria fer una etnografia. Però té a veure amb que la teva actitud personal en relació amb

el terreny és una cosa que una col·lega nostra ja morta, la Colette Pétonnet (1929-2012) deia que fèiem "*observation flottante*" i que a vegades es pot traduir per "observació assilvestrada". Això és un entrenament: tu t'entrenes a mirar, mirar i mirar. I clar, al ser una parella sempre ho pots comentar i llavors és el que faig. Però jo treball de camp a Amèrica Llatina no n'he fet, ni a Àsia.

M.: Segons el teu coneixement dins de l'antropologia de la salut, que en penses sobre la dependència actual de la societat cap a la medicina?

C.: Quan temps tenim? Fins les onze de la nit...?! A veure, anirà bé per explicar-vos una història al revés. L'antropologia mèdica i en general totes les ciències sociosanitàries són un producte del "procés de medicalització". És a dir, no són anteriors; la idea de l'antropologia com una disciplina autònoma és una falsa historieta. Hi ha un article de la Verena Stolcke, un capítol espectacular que va fer a en les actes del congrés de Tenerife, que posava en qüestió la manera en com s'havia construït la història de l'antropologia. Jo vaig explicar història de l'antropologia vint-i-cinc anys, que no son pocs. Després he estat explicant els últims catorze anys una assignatura que es deia "Medicalització i cultura", on explico que les tècniques etnogràfiques són anteriors a l'antropologia professional. Per què? I qui les fa servir? Les fan servir bàsicament dos col·lectius: els metges des de l'època d'Hipòcrates a Grècia, i els missioners des del segle XIV (que copien dels metges la tècnica). Per què? Perquè la medicina necessita l'etnografia per fer bé la seva feina. I els missioners defineixen la ciència missional com una apologetica basada en l'etnografia. És a dir, l'eina de les missions és l'etnografia abans que la paraula etnografia s'hagués inventat. Però en un determinat moment històric, a principis del segle XX, l'antropologia esdevé una disciplina autònoma que utilitza l'etnografia com la seva eina fonamental; no l'única, però sí la fonamental. Què passa aleshores? En el moment que es produeix l'escissió entre la etnografia, la ciència missional, la medicina i l'antropologia professional es produeix un problema. La ciència missional, que és a vegades més llesta que la medicina, què fa? Fa que els missioners estudiïn antropologia. És a dir, durant tot el segle XX els sectors més progressistes de l'Església incorporen antropòlegs o ofereixen formació en antropologia de camp a la gent que va a les missions. Els metges en un moment decideixen que no i els antropòlegs segueixen una trajectòria (el model antropològic clàssic) absolutament academicista. Jo crec que rebutgen el paper orgànic que haguessin pogut tenir i això

fa que a França o al Regne Unit siguin disciplines relativament marginals, mentre que en altres països assumeixen un paper fortament orgànic com als Estats Units, Canadà... i Amèrica Llatina. Orgànic per què? Perquè l'antropologia és l'eina que s'ofereix a l'Estat per resoldre determinades problemàtiques. Què passa? Que la medicina que ha abandonat als etnògrafs (que no fa més etnografia, només fa clínica), en un moment donat se n'adona que necessiten etnògrafs a causa del procés de medicalització. A principis dels anys 50 les organitzacions internacionals de salut s'adonen que als països desenvolupats hi ha una transició que va des del model del segle XVIII (que és un model higienista: el clavegueram, la neteja, l'aigua i el sabó, Pasteur...), a un model on l'èmfasi es fa ja no sobre la malaltia sinó sobre la salut, que és un concepte cultural. I qui resol o pot analitzar els conceptes culturals? És al nostre ofici. Aleshores la medicina i l'acció política han de buscar intèrprets d'allò cultural per poder alimentar determinats plantejaments de tipus d'acció política o d'acció social o cultural. Per tant, l'objecte de l'antropologia de la salut en l'actual moment històric i en el seu moment fundacional (en els anys 50 i 60), és fruit del procés de medicalització.

Fotografia Natàlia Martí

Després passa una cosa també interessant. Suposo que ara us expliquen moltes coses sobre el cos, el *mindful body*, el gènere i no sé quantes més coses. Però el punt de partida del discurs sobre el cos, és a dir, la teorització del trencament de la dualitat cos-ànima l'han fet els antropòlegs (alguns filòsofs també, però bàsicament els antropòlegs). La Margaret Lock i la Schepher-Hughes es van carregar amb el *mindful body* el dualisme ànima-cos. Els moviments socials, el moviment feminista, el moviment gai dels anys 70-80 es mouren en el marc d'una teoria cultural que ha de resoldre les relacions natura-cultura i que no les pot resoldre per l'escissió sinó per formes d'integració. Per això, quan alguns col·legues diuen "és que estem medicalitzats!" jo els hi dic: "és que si no estiguéssim medicalitzats no existiríem". És a dir, l'única justificació que té la nostra existència és que som els únics que podem aportar a una societat medicalitzada uns elements d'interpretació que altres disciplines en aquests moments no tenen. Si tu mires el món disciplinar que existeix en aquest moment, en qualsevol tema que vulguis veuràs que la teoria

antropològica hi està tenint un pes, si busques la genealogia hi és sempre, i és una cosa de la qual podem estar-ne molt contents.

M.: Lligat al que parlàvem ara, últimament a la premsa es parlava sobre l'eliminació de l'homeopatia dins la UE. Què en penses sobre això, tenint en compte que és un sistema cultural mèdic?

C.: A veure, aquest és un debat bastant curiós que a mi em posa bastant histèric perquè va contra la OMS. Primer cal dir que l'homeopatia és una secta mèdica. És a dir, és una disciplina que surt de la pròpia medicina: tots els homeòpates són metges. És una escissió que es produeix a principis del segle XIX. Hi ha un llibre magnífic que es diu *Divided Legacy*²³, que és una història de l'homeopatia en tres volums que va fer un homeòpata que ho explica. El problema que hi ha és que en aquests moments hi ha una confrontació. L'homeopatia a França és un dels negocis econòmics més importants que hi ha dintre del camp de la salut. El valor de la homeopatia jo no el discutiré perquè no és la meva feina, però us heu plantejat per què serveix un producte que es ven a les parafarmàcies? Es pot demostrar l'eficàcia dels *bodymilks*, de les cremes *antiage*? Tots ens gastem un *pastón* en això normalment, no? Es pot demostrar la seva eficàcia? No. A França i Alemanya la homeopatia està a totes les farmàcies perquè és una de les sortides. No necessàriament va cofinançada per la Seguretat Social (amb això jo puc ser una mica crític amb la possibilitat de que ho sigui) però és una opció; igual que el *reiki*, igual que les flors de Bach, igual que el què tu vulguis. Per què? Perquè precisament estem en una cultura de salut. Això ho explico a classe posant l'exemple com si fos un ou ferrat: el rovell de l'ou és el món de l'experimentalisme biomèdic, que és molt seriós, és molt teològic i és una teologia que es creuen que tot és veritat i coses d'aquest estil. Però moltes vegades hi ha una confrontació entre allò empíric i allò experimental. Vivim en una cultura de salut, però la Seguretat social i les assegurances mèdiques, per raons purament econòmiques, no poden cobrir més que la malaltia. El què no et pot resoldre són els problemes que tens tu d'estar sa. D'això se n'ha de ser conscient. Em poden tenir hospitalitzat perquè tinc febre o perquè tinc una malaltia, però les meves "neures" personals, quotidianes, que abans les podies explicar al confessor, les podies compartir amb la teva parella, podies participar en uns quants rituals que anaven

²³https://www.narayana-verlag.com/homeopathy/pdf/Divided-Legacy-Volume-I-Harris-L-Coulter.04938_1.pdf

molt bé per coses d'aquestes, tot això no t'ho poden cobrir. Ara què fan? Medicalitzen conductes. Perquè permanentment estem demanant solucions, necessitem algun tipus de referent que ens doni respostes a coses que probablement mai s'havien tingut en compte. Quan jo era petit, si la idea del *bullying* hagués existit jo hauria sigut una víctima del *bullying*. Però què et deien llavors? "Nen, esto forma parte de tu educación sentimental. Si et foten una hòstia tu torna'n dues." Punt. Vull dir que en aquest moment el nen està hiperprotegit, l'adult està hiperprotegit, el iaio està hiperprotegit. Però clar, què representa això? L'aparició d'un mercat. Amb què es guanyen diners avui dia? No es guanyen diners venent rentadores i rentaplats, o cotxes. Es guanya diners amb productes del cos perquè el marge financer és d'un 50%. Aleshores, si pots entrar dintre d'aquest món on les mútues i la seguretat social només poden cobrir un sector relativament limitat de les nostres demandes - que normalment són demandes de malaltia-, et fas ric. A més se suposa que l'Estat o les autoritats han de fer campanyes de promoció, de prevenció, etc... És una cosa grotesca. Per exemple, ahir en Jordi Salas que és el *pope* de la nutrició deia: "*España es uno de los países más saludables del mundo*". Ves pel carrer i veuràs la quantitat d'obesitat de nens, adolescents i no tan adolescents, i de sobrepesos que fa feredat. Veureu què passarà d'aquí trenta anys, quan aquests xiquets i xiquetes comencin a tenir diabetis, sobrecàrrega, quadres d'hipertensió i comencin a tenir accidents vascular-cerebrals. Patirem. I aleshores s'acabarà la salut, perquè la salut és fràgil. És a dir, que aquesta oferta enorme té a veure precisament amb què en aquests moments el mercat principal en el món és el cos. Implica lleure: *tropecientas* mil activitats de lleure que totes acaben en salut. Si la gent diu "he de desconnectar", què vol dir "he de desconnectar"? "Me'n vaig de cap de setmana perquè he de desconnectar", què m'estàs explicant? Estàs fent un discurs sobre la salut: no sobre el *health*, sinó sobre el *welfare*. I és clar, aleshores tens en aquest mercat l'homeopatia, que és una peça més de l'engranatge. L'any que ve, el 2020, hi haurà a Barcelona el Congrés del que en diuen *Medicina Integrativa*²⁴, que són la gent que utilitza tècniques d'aquestes. A mi em conviden als congressos i hi vaig perquè és divertit veure-ho, a més hi ha paradetes i coses d'aquestes. I és un món molt interessant perquè t'adones que és una cosa que era impensable fa 50 anys, però que té a veure amb que en els països occidentals hi ha una concepció de la salut molt

²⁴ <https://www.medicinaintegrativa.com/es-es/que-es-la-medicina-integrativa/>

controlada i molt relacionada amb la "felicitat" i el "benestar".

M.: Canviant de tema i parlant ara sobre la salut mental, hi han hagut canvis des de que vas començar a estudiar fins avui en dia en aquest àmbit? Cap a millor o cap a pitjor?

C.: A veure, hi ha un canvi brutal. Hi ha una inflexió que es produeix entre el 75 i el 85, quan s'introdueix en tot el món occidental una producció nord-americana que es coneix com el DSM (*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*). El DSM va ser una guia de diagnòstic (la primera edició es va fer als anys 40 i 50) que es va fer perquè les companyies asseguradores americanes (que han de pagar les estades) volien tenir uns criteris més o menys estandarditzats del què costava cada diagnòstic per poder atendre els pagaments. Aleshores el que fan és que agafen un panel de psiquiatres nord-americans de molt distintes tendències i fan el que es diu un "**panel de consens**". Es posen d'acord en una sèrie de criteris diagnòstics que poden compartir els uns i els altres, i són els que apliquen de cara a que les companyies d'assegurances puguin quantificar les despeses. En principi, doncs, és una estratègia que té que veure amb el *business* de la psiquiatria nord-americana i que a Europa en aquell moment era impensable, perquè en la major part dels països això estava inclòs dins de la prestació de la Seguretat Social i, per tant, el tema de costos no eren imputables. Hi ha un DSM1, un DSM2 i un DSM3. El DSM3 es produeix entre el 75 i el 80, i el tradueixen al castellà el 1982. I aquí hi ha un canvi substantiu. Des dels anys 50 hi ha psicofàrmacs eficients i als anys 80 ja hi ha suficient recerca en psicofàrmacs com per poder establir un ajust entre les indicacions terapèutiques i els criteris diagnòstics. I els criteris diagnòstics són arbres de decisions. Bé tots els diagnòstics són arbres de decisions. Sabeu el què és un arbre de decisions suposo, no? Aquells diagrames de Sí/No, Sí/No... Què passa aleshores? Que les categories diagnòstiques es defineixen molt sovint, a partir d'aquell moment, en funció no del relat del pacient sinó de la disponibilitat terapèutica en relació a determinats tipus de trastorns. Això produeix una transformació profunda en el sentit de que al psiquiatre ja no li interessa, ja no li importa, el relat del pacient, sinó que només li interessa que contesti amb un arbre de decisions que pot estar fet amb preguntes del tipus A/B o A/B/C. Us poso un exemple: es pregunta "Vostè dorm bé?" i et responen Sí o No. "Ha perdut la gana? Té mal de cap? Té vostè simptomatologia d'anèmia?". Si em dius que sí a les quatre preguntes ets un depressiu; ja t'han fet el diagnòstic de

depressió. I més si estàs trist. El que dic és que ara ja no et cal el relat del pacient. En el model anterior el pacient explicava la seva vivència, era un informant, i a partir de la seva vivència tu decidies quin podia ser el tractament més adient. Que pot ser, inclús, combinar coses. Però clar, en la vivència del pacient surt no només la vivència introspectiva; surt "*donde te mueves*". Us puc posar un exemple. En els anys 80, quan jo encara feia de psiquiatre, era freqüent que tingués a la consulta un tipus de pacients que el prototip era una noia de 30-32 anys, mare d'una o dues filles, que s'havia casat entre els 23 i els 24 (la gent es casava més jove que ara). Noies que moltes vegades havien treballat en una fàbrica i que el marit les havia "tret" de treballar i havien tingut dues criatures ràpidament. Això no m'ho estic inventant, eh!, estic fent una síntesis de casos que vaig veure. I se n'havien anat a viure en un bloc d'una barriada de Barcelona o de Tarragona. Els fills s'havien fet grans, ella s'havia cuidat d'ells durant tot el temps que no anaven a escola (encara no hi havia P3 ni P4, per tant havien estat a casa) fins que als 6 anys els nens van a escola i al cap d'un any elles havien fet una depressió de cavall. I això podia ser qualsevol cas, al final t'avorries de sentir-ho. Quin tractament li proposes a aquesta senyora? El problema era que aquesta xica ja no podia sortir amb les seves amigues de soltera, perquè ara estava casada. És a dir, les úniques relacions socials que podia tenir era amb germanes o cunyades, cunyats, pares o mares, tot quedava tancat en una xarxa social molt delimitada amb la qual tampoc era possible externalitzar res. I aquesta xica en el moment que els nens anaven a l'escola, des de que els portava fins que els anava a recollir, no tenia res a fer. Ara aquesta situació no és si encara existeix, però us poso aquest exemple perquè el vèiem els anys 80. En aquell moment, quina interpretació podies fer? Necessàriament havies de fer una interpretació contextual. Jo sabia que si els hi donava antidepressius no tenia problemes i en tres setmanes s'havia acabat la "depre". Però havies de proposar més coses: que tingués una vida social. Jo les enviava a fer cursos de macramé i coses d'aquestes o els hi deia que es possessin a treballar, que és el què necessitaven. És perquè veieu les dues interpretacions: si tu les tractaves amb antidepressius clar que se li treu la "depre", però no resols el problema. Tampoc calia fer-los un psicoanàlisis perquè tampoc era el més indicat. Simplement era mirar quin era el context on s'havia produït la malaltia, el medi, i intentar intervenir sobre el medi. És aquest model, això és el que em va ensenyar l'antropologia.

M.: Ja per anar acabant, quins consells donaries a estudiants d'antropologia i futurs antropòlegs?

C.: Que canviïn de carrera!!

M.: I ja està?

C.: Bé no, això és una *boutade*. A veure, si voleu ser antropòlegs como jo, oblideu-ho. Jo ja us dic que sóc una espècie a extingir. Ella [assenyala a la Montserrat Clua] també; encara no ho sap però també és espècie a extingir. A veure, la carrera que teniu té un privilegi que no té quasi cap altra carrera: que és d'una polivalència extrema. És a dir, amb una sòlida formació d'antropòleg pots treballar de quasi tot, si saps mirar el món i saps escoltar, les dues coses. La teva opció professional (dependrà del màster que facis i moltes coses més) és molt oberta. Per exemple, jo he sigut molt contrari a l'establiment d'un col·legi d'antropòlegs perquè penso que això és del segle XVIII o XIX, perquè en el segle XXI les coses no funcionen així. L'avantatge dels segle XXI és que el món és molt més obert que abans i per tant, les teves opcions de treball ja no són com quan jo vaig acabar, que sabies que et quedaries per aquí. El vostre món laboral d'aquí deu anys pot estar a Nova Zelanda, pot estar a Austràlia, pot estar al Japó... si sabeu una mica d'idiomes. O Amèrica llatina o el nord d'Europa. O aquí. Però el que dona l'antropologia, si t'ho has pres en seriosament, és una polivalència enorme. És a dir, l'avantatge nostre és que la nostra capacitat d'interpretar les coses és molt més alta que la dels demés. Perquè som xafarders i sabem mirar. L'antropòleg és un xafarder; si no ets més xafarder que una portera no et dediquis a aquest ofici. Jo sóc un senyor molt tímid i jo sóc bàsicament un *mirón*. Però amb els anys aprens a mirar. I el mercat laboral actual (que no sé quin serà en els pròxims 10 anys) és tant enormement fluctuant que el què no podeu ser és antropòlogues clàssiques, això segur.

Mireu, crec que va ser l'any 2001-2002, vaig tenir una discussió en una comissió que es va constituir amb gent dels diversos departament d'antropologia abans de Bolonya per discutir la creació d'un grau d'antropologia en els nous plans d'estudi. Jo vaig dir que en el grau una de les assignatures que hi havia d'haver era guió i comunicació audiovisual. Em van mirar amb cara d'extraterrestre! Però no em vaig equivocar, eh!. Perquè, com els hi deia, una de les sortides laborals dels antropòlegs és la producció de continguts audiovisuals. I és clar, no pot ser que un antropòleg surti de la carrera

sense tenir assumit un mínim de llenguatge tècnic per poder ser introduït en aquest tipus de món. Perquè en aquest moment és un món que amb l'aparició d'internet ha desenvolupat extraordinàries possibilitats de feina per un antropòleg i en el món de l'empresa. Per exemple, Roca radiadors té antropòlegs des de fa 20 o 25 anys, BMW té antropòlegs, Apple té antropòlegs... totes les grans empreses tenen antropòlegs. Perquè necessiten a algú que en un moment determinat els connectin amb la diversitat de mercats. A veure, depenent del què a cadascú li agradi més s'hi pot dedicar. Ara, el projecte de ser un antropòleg acadèmic com jo, tal como esta el pati, no ho recomano (a menys que jubileu a tota aquesta generació i tampoc està clar que us contractarien, eh!). És a dir, heu de pensar-ho això: és una carrera que si l'has feta bé les potencialitats que tens per entrar a qualsevol tipus de circuit laboral són enormes. Després tu quan estàs en un espai laboral determinat tens que construir-te aquest espai laboral, però l'avantatge que dona l'antropologia és, si vols, l'enorme flexibilitat que té la mirada de l'antropòleg per poder moure's pel món.

M.: I per finalitzar, una pregunta que sabem que no és gens fàcil de respondre però ens agradaria saber la teva opinió: com definiries l'ésser humà?

C.: Aaaaa! No sóc Jesucrist, eh! Com definiria l'ésser humà? La pregunta és fotuda eh!, és la pitjor que m'han fet a la vida! Aquesta és una pregunta que la pots contestar amb una frase feta o estant-t'hi fins les 12 de la nit. Llavors, com que no puc fer una frase feta... Jo crec que som una espècie de full en blanc, d'estricte full en blanc, que al final, si mires... Clar, jo puc mirar la meua vida que és amb el que em puc basar per contestar-te això. Qui m'hauria dit a mi quan llegia els "Guillermos" que avui estaria aquí? Si ho mires així, qui em diria a mi que estava fent medicina que en un moment donat em telefonaria una senyoria, canviaria de feina i em dedicaria a una altra cosa? I encara n'afegiré un més: qui em diria que a partir del 2005-2007 hauria pogut complir un somni d'adolescent que era fer cinema? I qui em diria a mi que estic en una candidatura municipal en un partit per primera vegada a la meua vida quan tinc 69 anys? Som un llibre en blanc. Jo quan la gent diu: "és que la que ens ve a sobre...", jo penso que pitjor que el què hem vist no hi haurà. A mi em diverteixen molt les pel·lícules post apocalíptiques, no me'n perdo ni una, m'agraden molt. Però a vegades tinc una vena més rousseauniana i penso que no estem pitjor del que hem estat altres vegades. Per exemple, amb la situació política d'ara, jo

penso que estem al punt final del règim. I al final d'un règim la gent vol tenir una resposta ja. Jo vaig esperar un final de règim 26 anys de la meva vida. Bé, 26 no perquè en tenia 26 quan va morir Franco. Però diguem-ne que des dels 8 o 9 anys fins els 25 vaig estar cada any pensant: "aquesta any es morirà". I no es moria! Als anys 60 allò ja no s'aguantava per cap cantó però és igual, ell anava tirant, anava tirant. I al final se *murió el Paco*. I aleshores clar, s'ha mort el dictador però encara no hem acabat la transició. És a dir, el que en diem transició va durar des de la mort de Franco fins la primera llei d'Educació, la llei de Sanitat del 86, la llei d'universitats del 84,... en total deu anys. Per això dic que la meva predictibilitat del futur és nul·la. El que passa és que, com que sóc una persona curiosa, qui sap si encara no faig algun gir més a la meva vida i em dedico a una altra cosa, que és possible. S'ha de fer. El que no pots fer és jugar-t'ho tot a una sola carta. Jo fa uns 10-15 anys ja vaig planificar la meva jubilació, perquè "*nosotros morimos con la botas puestas*". Jo em vaig jubilar aquest setembre (2019) farà 4 anys, quan en tenia 65. Ara sóc emèrit i ho seré dos cursos més. Ara estic encara amb un projecte finançat, però ja és l'últim perquè als professors emèrits no ens deixen estar en l'equip de projectes finançats. Això també és una cosa al·lucinant: un capital que tenen i que no els costa ni un duro...! Però en canvi puc fer coses com la d'avui, que almenys m'ho he passat molt bé, no sé vosaltres. Però sempre he sigut així, sóc un dimoniet. En Joan Prat sempre diu que són una mica *enfant terrible*, un "joven antiguo".

Sé que quan em jubili del tot seguiré fent el mateix, més o menys. Però ho he de tenir pensat i saber quins són els meus límits. És cert que pertanys a una classe social que t'ho permet: tens uns recursos, no has d'anar a vendre *La Farola*, no formes part de les classes subalternes que les passen més magres que Caín... I saps que d'alguna manera aquest és el problema de les classes mitges occidentals, que estem acostumats a viure molt bé. En resum, diria que som un llibre obert, que et vas trobant amb situacions d'aquest estil. Jo tinc dos fills, bastant més grans que vosaltres i jo sempre els hi he dit sempre, també us ho dic a vosaltres: "fins els 35 anys no et preocupis. Ara, als 35 has de saber ben bé què faràs." I els dos saben el què faran, ara són dos professionals. Però clar, quan tenien la vostra edat, que deuen estar pels 20 i pico, doncs paciència; heu de treballar molt, prendre-us les coses molt en serio i pensar que "*el mundo es maravilloso*".

M.: Moltes gràcies!

C.: A vosaltres.

Sharon Leones, Laia Mas, Josep M. Comelles, Natàlia Martí, Marta rallo i Anna Verdaguer (fotografia Montserrat Clua).